
Is de christen-democratie conservatief?

In hun doelstelling kunnen conservatieven en christen-democraten soms elkaars bondgenoten zijn, maar het achterliggende motief is verschillend. Er zijn immers verschillen in mensbeeld, maatschappij-opvatting en visie op instituties. Men kan de verdediging door de christen-democratie van bepaalde vaste waarden als waarde-conservatisme typeren, maar dit heeft niets te maken met het conservatisme als politiek-ideologisch concept omdat de christen-democratie op basis van vaste waarden zoekt naar nieuwe wegen.

In de discussie over de strategische koers van het CDA duikt steeds vaker het begrip 'conservatief' op. Zo stelde scheidend CDJA-voorzitter T.J. Vlot niet zo lang geleden in CDA-Magazine: "Het wordt tijd dat de partij een keuze maakt: christelijk-sociaal of christelijk-conservatief. De komende tijd moet het CDA echt duidelijkheid scheppen over doelgroepen en strategiekeuze. Eén van de twee groepen zal teleurgesteld worden, maar daar ontkom je niet aan. Er moet duidelijkheid komen".¹ En onlangs nog stelden M. van den Ham en J. Sijtzema (beiden CDJA) in de Volkskrant zich de vraag waarom het CDA kiezers een sociale koers belooft en niettemin 'keer op keer met conservatieve voorstellen' komt.²

Daar tegenover staan diegenen in de partij en de fractie die de (wenselijke) koers en positiebepaling van de Nederlandse christen-democratie typeren als 'sociaal-conservatief', zoals het Tweede-Kamerlid Hillen: "Het CDA is enerzijds een sociale partij die opkomt voor sociale gerechtigheid en solidariteit. Anderzijds zijn we een burgerlijke partij die hecht aan fatsoen en waarden en normen. Het opkomen voor en verdedigen van deze waarden durf ik best 'conservatief', in de zin van waardeconservatisme, te noemen. Maar daarmee is het CDA nog geen conservatieve partij zoals de Britse conservaties, omdat christen-democraten steeds op zoek zijn naar een dynamische invulling van de maatschappelijke rol van burgers en hun verbanden in de samenleving, wat

ook wel het 'nieuwe maatschappelijk middenveld' wordt genoemd. Conservatieven willen alleen de bestaande instituties, op grond van hun historische ontwikkeling, verdedigen. De christen-democratie onderscheidt zich met de uitgangspunten van gespreide verantwoordelijkheid, soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit van de sociaal-democratie en het liberalisme. Het doordenken en het opnieuw invulling geven aan deze uitgangspunten, waar de Kamerfractie volop mee bezig is, is daarom voor de positionering van het CDA van groot belang.³

Ook Lubbers maakt een verbinding tussen 'conservatieve' en 'vooruitstrevende' elementen in 'de politieke boodschap van het CDA'.⁴ De door Vlot gesuggereerde tegenstelling tussen 'sociaal' en 'conservatief' is kennelijk minder absoluut dan ze op het eerste gezicht lijkt te zijn. De vraag die hier aan de orde wordt gesteld is hoe de christen-democratie zich verhoudt tot het conservatisme. Dat het christelijk-sociaal denken een zeer belangrijke inspiratiebron voor de christen-democratie is geweest en nog steeds is, behoeft nauwelijks toelichting. Vanaf het einde van de negentiende eeuw hebben christen-democratische politici een belangrijke bijdrage geleverd aan de verbetering van de sociaal-economische en maatschappelijke positie van ouderen, werklozen, arbeidsongeschikten en arbeiders en hun gezinnen. Geïnspireerd door de christelijk-sociale leer hebben christen-democraten als Schaepman, Talma, Aalberse, Veldkamp en Klompé mede aan de wieg gestaan van de sociale wetgeving in ons land. Het antwoord op de vraag hoe de christen-democratie zich verhoudt tot het 'conservatisme' in zijn politieke betekenis is daarentegen complexer en niet onomstreden. Toch is de houding van het CDA tegenover het conservatisme relevant en actueel. Niet alleen vanwege de discussie over de strategische koers van de partij, maar ook als het gaat om de positie van de christen-democratie in de EVP, die allengs is uitgebreid met partijen die als 'conservatief' worden aangeduid. Sinds kort wordt de EVP-fractie in het Europees Parlement officieel aangeduid als 'christen-democratische en conservatieve fractie'.⁵

Alvorens we dieper ingaan op inhoud, betekenis en achtergronden van het conservatisme is het van belang notie te nemen van de negatieve bijklank van het begrip 'conservatisme'. Reeds in de negentiende eeuw is deze term al vrij spoedig in diskrediet geraakt en kreeg het conservatisme een negatieve bijklank van 'achterlijk', 'bekrompen' en 'ouderwets'.⁶ Behalve in Groot-Brittannië en enkele andere landen zijn behoudende groeperingen erg benauwd om voor hun conservatisme uit te komen.

Conservatisme

Door velen zijn pogingen ondernomen om het conservatieve gedachtegoed in zijn structurele kenmerken te omschrijven en zijn er historische verkenningen gedaan naar de intellectuele traditie waaruit het conservatisme is voortgekomen, die volgens sommigen zelfs teruggaat tot de zestiende en zeventiende eeuw.⁷ Hier moeten we ons echter beperken tot een paar algemene opmerkingen. Als politiek-ideologische conceptie en beweging is conservatisme een verschijnsel dat binnen alle samenlevingen en cultuurvormen kan voorkomen. Pas in een periode van onrust, revolutie of crisis - waarin het statische karakter van een samenleving op de proef wordt gesteld of zelfs (dreigt te worden) doorbroken - manifesteert dit conservatisme zich. Conservatisme is per definitie reactief: het kan pas ontstaan als er een andere maatschappelijke beweging is die niet conservatief is. Conservatisme als uitgesproken politieke beweging met een samenhangend filosofisch gedachtegoed dateert dan ook pas vanaf de Franse Revolutie, als sluitstuk van een proces waarbij de statisch-agrarische samenleving werd doorbroken door een nieuw wereld- en tijdsbeeld die uitging van de idee dat de wereld in hoge mate maakbaar was.

Naar Mannheim kunnen drie vormen van conservatisme

worden onderscheiden: herstelconservatisme, behoudconservatisme en reformistisch-conservatisme.⁸ Herstelconservatieven, ook wel contra-revolutionairen genoemd, streven het doel na om een toestand uit het verleden te herstellen. J. de Maistre (1754-1821), L. de Bonald (1754-1840) en F. de Laménais (1782-1854) zijn de belangrijkste vertegenwoordigers van deze stroming.⁹ Bij het behoudconservatisme wordt de bestaande toestand aanvaard, maar wordt verandering van de status quo bestreden. Reformistisch-conservatieven erkennen volop de onvermijdelijkheid van veranderingen en achten ook de bestaande toestand voor verbetering vatbaar, maar zij willen door hervormingen in de geest van traditionele waarden en vormen een breuk met de bestaande toestand voorkomen. De belangrijkste vertegenwoordiger van het 'dynamisch' of 'reformistisch' conservatisme was Edmund Burke (1729-1797).¹⁰

Vanwege het feit dat een herstel van de prerevolutionaire orde ook na 1815 onmogelijk bleek en de burgerij op grond van democratisch-liberale ideeën de voorkeur gaf aan parlementaire regeringsvormen, vormden zich in de meeste Westerse landen conservatieve partijen als de belangrijkste tegenbeweging tegen revolutie en liberalisme. In de tabel op de volgende pagina zijn de belangrijkste veronderstellingen en opvattingen van het conservatisme op een rij gezet, zoals weergegeven door de Nederlandse historicus H.W. van der Dunk alsmede door J.Z. Muller, hoogleraar in de historie aan de Catholic University of America in Washington D.C., en kenner van het conservatieve gedachtegoed.

Christen-democratie en conservatisme

Hieronder wordt de verhouding van het christen-democratische gedachtegoed tot het conservatisme besproken. Daarbij is gekozen voor een vergelijking van de christen-democratie met de veronderstellingen en opvattingen van het conservatisme, zoals die zijn weergegeven in de tabel.

1. Mensbeeld

Conservatieven hebben een pessimistisch beeld van de mens als onvolmaakt wezen. De mens is mede onvolmaakt omdat hij niet zelden geen controle heeft over zijn hartstochten, impulsen, emoties en instincten. Daarom zijn er institutionele kaders nodig die richting geven aan en controle uitoefenen over de mens. Daarom is het conservatisme huiverig voor een onbegrensde vrijheid en autonomie van het individu. Het christen-democratisch mensbeeld is anders dan het conservatieve. De christen-democratie gaat uit van een dynamischer mensbeeld met een positieve opdracht: de verantwoordelijke mens als beelddrager Gods, die geroepen is om inhoud en vorm te geven aan een visie op het 'goede leven'. Hier ligt een relatie met de rooms-katholieke traditie van het personalisme, maar ook met protestantse denkers als S.A. Kierkegaard. Dat wil uiteraard niet zeggen dat de mens geen tekortkomingen heeft of dat hij zich niet in kwaadaardige zin kan ontwikkelen, maar juist verantwoordelijkheden en instituties doen een appel op het 'betere ik'. Daarom is de christen-democratie voorstander van gespreide verantwoordelijkheid, waarin mensen en maatschappelijke organisaties zelfstandig invulling kunnen geven aan bepaalde, wel als scheppingsordening opgevatte, verantwoordelijkheden en taken (soevereiniteit in eigen kring), al naar gelang de aard van de kring waarin men zich beweegt: de verbindende affectie in het gezin, de pedagogische verantwoordelijkheid in de school enzovoort (soevereiniteit en normativiteit in eigen kring die pas gedijt als de staat die principiële speelruimte onderkent en respecteert). Niet de onvolmaaktheid van de mens ligt ten grondslag aan het feit dat mensen zich organiseren in verbanden, organisaties en gemeenschappen, maar omdat het menszijn tot uitdrukking komt in intermenselijke relaties. De mens is een sociaal wezen, die betekenis geeft aan zijn menszijn in zijn relatie met de medemens. Instituties komen

voort uit de mens en geven uitdrukking aan intermenselijke betrokkenheid, het samen willen dragen van verantwoordelijkheid voor elkaar. Het voorgaande gaat natuurlijk niet voorbij aan de notie dat mensen geneigd zijn tot het 'kwade', maar ten eerste hebben protestantse voorlieden dat vooral religieus opgevat (zonder overigens de relatie met de morele dimensie te ontkennen, zie ook onder punt 4) en ten tweede gaat het hierbij om de keerzijde van de menselijke vrijheid. In het christen-democratisch gedachtegoed ligt daarom ook de notie besloten dat de relatieve vrijheid van het individu in het verlengde ligt en uitkomst is van het dragen van verantwoordelijkheden.

2. Abstract-rationalistische theorieën

Conservatieven wijzen abstract-rationalistische theorieën als grondslagen voor de ordening van de samenleving af, omdat de menselijke kennis te beperkt is om de complexiteit van de maatschappij te overzien. Men moet zich niet wagen aan een theoretische simplificatie van de ordening van de samenleving en zich terughoudend opstellen als het gaat om radicale institutionele en politieke hervormingen. Christen-democraten geloven net zo min in theoretische blauwdrukken voor de inrichting van de maatschappij, maar om minder pragmatische redenen dan het conservatisme. De christen-democratie vindt ten principale dat het de verantwoordelijkheid van mensen en hun verbanden zelf is om inhoud en vorm te geven aan de samenleving. Ook in de sfeer van de overheid kan overigens niemand aanspraak maken op een volledig of onfeilbaar inzicht in de strekking van het recht als maatstaf voor het concrete handelen.¹¹ Daarom is brede participatie van zoveel mogelijk burgers en maatschappelijke organisaties bij besluitvorming gewenst. Juist vanwege de normativiteit die in de werkelijkheid besloten ligt, stelt de christen-democratie de bestaande onrechtvaardige toestand onder kritiek door deze te confronteren met van het Evangelie afgeleide beginselen. Daarom staan christen-democraten open voor institutionele en maatschappelijke hervormingen.

3. Instituties en organische maatschappijopvatting

Het conservatisme benadrukt sterk het 'nut' (utility) van instituties. De samenleving kan niet gedijen zonder het bestaan van sociale maatschappijvormen. Instituties, zoals de kerk, het gezin en het huwelijk, zijn 'nuttig' omdat zij richting en sturing geven aan menselijke hartstochten en emoties.¹² G.W.F. Hegel (1770-1831), maakt een onderscheid tussen drie zedengemeenschappen: de staat, de burgerlijke maatschappij (inclusief standen, corporaties en gilden) en het gezin.¹³ Volgens Hegel belichaamt de staat de maatschappij als een organisch geheel, waarin allerlei delen (organen) te onderscheiden zijn die verschillende functies vervullen. Dit wordt ook wel een organische maatschappijopvatting genoemd.

De christen-democratie benadrukt evenzeer het belang van instituties, sociale gemeenschapsverbanden. Allengs zijn niet-statelijke, soevereine kringen ontstaan in de rechtsgemeenschap. De samenleving bestaat uit een conglomeraat van leefsfere, die elk voor zich een eigen mandaat kennen, maar onderling wel sterk vervlochten zijn.¹⁴ De betekenis en plaats van instituties dienen te worden begrepen uit de beginselen van soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit (zie boven). Met Hegel hebben christen-democraten de notie gemeen dat instituties het sociaal weefsel vormen van een samenleving, die aangetast kan worden wanneer individuen zich onttrekken aan maatschappelijke verbanden en het individueel eigenbelang nastreven. Burgers maken daarom niet op een vrijblijvende manier deel uit van hun gemeenschappen. Maar anders dan bijvoorbeeld Hegel, J. Stahl en J.R. Thorbecke hebben christen-democraten geen organische maatschappijopvatting in de zin dat de staat de maatschappij in ultieme zin belichaamt. Als christen-democraten spreken over sociaal weefsel is dat bovendien niet zomaar vanuit de notie dat mensen sociale wezens zijn die zich ergens bij thuis moeten

voelen. Christen-democraten redeneren normatiever: niet elk sociaal weefsel kan de toets der kritiek doorstaan.

4. Gewoonte en ervaring

Menselijke gedragsregels zijn volgens het conservatisme niet op rationele overwegingen, maar op historisch gegroeide waarden, ervaringen, gewoonten en overlevering gebaseerd. In tradities zijn ervaringen en inzichten van vele generaties geaccumuleerd, die het individuele verstand ver te boven gaan. De werkelijkheid dient niet te worden begrepen door metafysische voorstellingen en verklaringen, maar op grond van waarneembare verschijnselen. Het gaat niet om het met rede begaafde individu of een met rechten toegeruste abstracte staatsburger, maar om de concrete mens zoals hij leeft in gezin, familie, stad of dorp, volk en natie. Ook hier geldt weer dat gegroeide instituties niet om cultureelrechtelijke redenen als zodanig aanspraak op respect kunnen maken. De ervaringswerkelijkheid dient te worden begrepen uit Gods bedoeling met de schepping. Hier opent zich een transcendentiaal aspect in de geschiedenis van de werkelijkheid: de schepping is weliswaar door zonde en kwaad aangetast, maar door de verlossing is de mens in staat te werken aan het goede van de schepping teneinde heel te maken wat gebroken is.

5. Historisme

Het conservatisme legt een duidelijk verband tussen het belang van instituties en hun historische ontwikkeling. Instituties zijn niet ontstaan door het natuurrecht, universele menselijke neigingen of een expliciet contract. Anders dan conservatieven is voor de christen-democratie de betekenis van instituties niet belangrijk omdat zij historisch zijn gegroeid, maar veeleer omdat zij op bepaalde universele waarden zijn gebaseerd. Zo is bijvoorbeeld het gezin als institutie voor christen-democraten niet van betekenis omdat het gezin als leefverband zo nu eenmaal in de afgelopen eeuwen ontstaan is, maar omdat het gezin is gegrondvest op belangrijke waarden, zoals liefde, trouw en het nemen van de verantwoordelijkheid van ouders voor het verzorgen van opgroeiende kinderen. Wel dient daarbij te worden aangetekend dat met name in de christelijk-historische stroming grote waardering bestond voor het 'historisch gegroeide', maar dit betekent echter niet dat men 'Schrift en Historie' op één lijn plaatste: ook over de historie gaat de kritiek van het Woord van God. W. Aalders drukte deze gedachte uit in navolging van Groen van Prinsterer.¹⁵ Een tweede verschil tussen conservatieven en christen-democraten is dat laatstgenoemden uitgaan van een dynamische maatschappijvisie. Omdat instituties voortkomen uit de mens geeft de christen-democratie geen negatieve betekenis aan het feit dat instituties soms verdwijnen en nieuwe daarvoor in de plaats komen. Dit ligt besloten in de dynamiek van de maatschappelijke democratie. Gemeenschappelijk met het conservatisme heeft de christen-democratie dat zij beide de contractstheorie als bestaansreden en legitimatiebron van de staat (en haar instituties) afwijzen.

6. Verplichtingen en bindingen

Conservatieven benadrukken dat mensen niet-vrijwillige verplichtingen en bindingen tegenover elkaar en de staatsgemeenschap hebben waaraan zij zich niet mogen onttrekken. Ook de christen-democratie vindt dat mensen verplichtingen en bindingen hebben tegenover elkaar en tegenover de staats- en rechtsgemeenschap. De christen-democratie wil dat niet zozeer van bovenaf afdwingen, maar appelleert aan het verantwoordelijkheidsbesef van mensen om verantwoordelijkheid te nemen voor elkaar en tegenover de staatsgemeenschap waar zij niet op een vrijblijvende wijze deel van uitmaken.

7. Waarde van religie

Hoewel er geen direct verband bestaat tussen het

conservatisme en religie, zien veel conservatieven een positieve waarde weggelegd voor de religie, in termen van social utility. Voor christen-democraten is het Evangelie, het christelijk geloof de inspiratiebron voor het handelen van de mens. In meer algemene zin onderkent het CDA de betekenis van alle religies in een pluriforme samenleving, zolang de van deze religies afgeleide waarden en normen niet in strijd zijn met fundamentele rechtsbeginselen.

Conclusies

Er bestaat een aantal duidelijke verschillen tussen het conservatisme en de christen-democratie. Het mensbeeld is in beide stromingen niet dezelfde, de christen-democratie heeft geen ongenormeerde organische maatschappijopvatting en zij denkt ook anders over de betekenis van religie. Een belangrijk verschil is ook dat de christen-democratie uitgaat van een dynamische maatschappijopvatting waarbij de bestaande situatie onder kritiek kan worden gesteld als daarvoor aanleiding is. Anders dan conservatieven hechten christen-democraten niet aan instituties vanwege het feit dat deze historisch zo gegroeid zijn, maar omdat zij zijn gebaseerd op bepaalde waarden. Wanneer conservatieven en christen-democraten bepaalde instituties - bijvoorbeeld het gezin, het huwelijk, de monarchie of het staatsrechtelijke bestel - verdedigen, doen ze dat om uiteenlopende redenen. In hun doelstelling kunnen conservatieven en christen-democraten soms elkanders bondgenoten zijn, maar het achterliggende motief is verschillend. Conservatieven beoordelen en verdedigen instituties vanuit de bestaande, historisch gegroeide situatie; christen-democraten doen dat omdat zij de waarden, die de instituties vervullen, belangrijk vinden.

Men kan de verdediging van de christen-democratie van bepaalde vaste waarden als 'waardeconservatisme' typeren, maar dan als uiting van kritiek op het feit dat de samenleving steeds meer wordt vormgegeven langs liberaal-economische principes, uit ongenoegen ook met de aantasting van de sociale rechtsstaat zoals die mede is ontstaan door christen-democraten. Met het conservatisme als politiek-ideologische conceptie heeft het 'waardeconservatisme' niet veel te maken, omdat de christen-democratie op basis van vaste waarden zoekt naar nieuwe wegen. Daarom kan Lubbers schrijven dat bij het CDA aan 'de ene kant de overtuiging [bestaat] dat het noodzakelijk is om de rol van de overheid en de verhouding tussen overheid en samenleving beter te toetsen aan wat waardevol is voor de samenleving. Daarmee wordt een antwoord gegeven op moderne ontwikkelingen en op de angst voor verfloddering. In die zin lijkt de boodschap conservatief. Maar zij is in feite vooruitstrevend in het aanreiken van mogelijkheden om in een sterk veranderende wereld, ook in technologisch opzicht, waarden te kunnen beleven.' (...) "Het CDA [zou daarmee] wel eens te sociaal kunnen worden voor de liberalen in de bescherming van de zwakke en de zwakkeren, en te ouderwets voor de socialisten in de beklemtoning van gezins- en familieverbanden en het afwijzen van het gedogen in het drugsbeleid."¹⁶

Tot slot nog een enkel woord over de rol van de christen-democratie in de EVP. Het debat over de verhouding van de Nederlandse christen-democratie tot het conservatisme kan niet los worden gezien van de ontwikkeling die de christen-democratische partijen in de EVP doormaken. Als het waar is wat Lucardie en Ten Napel stellen dat de christen-democratische partijen zich ontwikkelen van 'gesloten 'anti-moderne' confessionele¹⁷ partijen naar open, 'moderne' conservatief-liberale partijen' en dat het CDA (en de CVP) daarbij slechts in ontwikkelingstempo achterliggen maar onmiskenbaar dezelfde route volgen, vraagt dat om serieuze doordenking van de positie van de christen-democratie in de EVP.¹⁸ Hiervoor concludeerden wij dat christen-democratie en conservatisme soms overeenkomen in doelstellingen, maar niet in achterliggende

waarden. Wanneer doelstellingen soms overeenkomen leidt dat eerder tot coalities dan tot gemeenschappelijke partijvorming. De EVP wil immers een 'partij van waarden' zijn! Willen conservatieven daarbij horen, dan zal er in conservatieve partijen een proces op gang moeten komen dat resulteert in het onderschrijven van deze waarden.

Drs. P.W. Tetteroo is stafmedewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Noten

1. CDA-Magazine, 5/11 maart 2000, p. 14. Cursivering P.T.
2. 'Het CDA wordt door angst en angstgevoelens geregeerd', de Volkskrant, 28 april 2000. Cursivering P.T.
3. Telefonisch interview met drs. J.S.L. Hillen d.d. 10 mei 2000.
4. Ruud Lubbers, Geloof in de samenleving. Christen-democratie in drie generaties: Ruijs, Klompé, Lubbers, Nijmegen 1998, p. 134.
5. Zie voor een toelichting: A.M. Oostlander, 'Conservatieven in de EVP. Machtsverdwazing in de Europese fractie', CD/Actueel, 14 augustus 1999, p. 28-29.
6. S.W. Couwenberg, De strijd tussen progressiviteit en conservatisme. Sociologische en cultuurhistorische belichting van een veelomstreden tegenstelling, 's-Gravenhage 1959 (2e druk), p. 17.
7. Vgl. E.H. Kossman, 'Over conservatisme' (1980), opgenomen in: idem, Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten, Amsterdam 1987, p. 22; J.C. den Hollander, 'Conservatisme en historisme', Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, 102 (1987), p. 391.
8. K. Mannheim, Das konservative Denken. Soziologische Beiträge zum Werden des politisch-historischen Denkens in Deutschland, 1927.
Vgl. H.E.S. Woldring, De christen-democratie. Een kritisch onderzoek naar haar politieke filosofie, Utrecht 1996, p. 147-154.
9. Vgl. S.W. Couwenberg, a.w., p. 82.
10. Zie ook Woldring, a.w., p. 144-147.
11. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Publieke gerechtigheid, Houten 1990, p. 259.
12. Hier is vooral de invloed van David Hume merkbaar, die sterk de nadruk legde op het onder controle houden van passions. Zie D. Hume, A Treatise of Human Nature. Book II. Of the Passions (Londen 1739), edited by L.A. Selby-Bigge, second edition, Oxford 1987, p. 275 e.v.
13. Vgl. Herman van Erp, Het politiek belang. Over de politieke orde in een pluralistische samenleving, Amsterdam 1994, p. 30 e.v.
14. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Publieke gerechtigheid, p. 134.
15. W. Aalders, Theocratie of ideologie, Den Haag 1977.0
16. Zie noot 4. Cursivering P.T.
17. Lucardie en Ten Napel spreken in dit verband ten onrechte van christen-democratische partijen als 'confessionele' partijen. Een confessie is een kerkelijke belijdenis. Het CDA is geen kerkelijke partij, die is gebaseerd op een bepaald belijdenisdocument als partijgrondslag (zoals het GPV).
18. A.P.M. Lucardie en H.-M.Th.D. ten Napel, 'Between confessionalism and liberal conservatism: the Christian Democratic parties of Belgium and the Netherlands', in: David Hanley (ed.), Christian Democracy in Europe. A comparative perspective, Londen/New York 1994, p. 51-70.